

А 2005

5983к

Ахмет ӘШІМХАНҰЛЫ

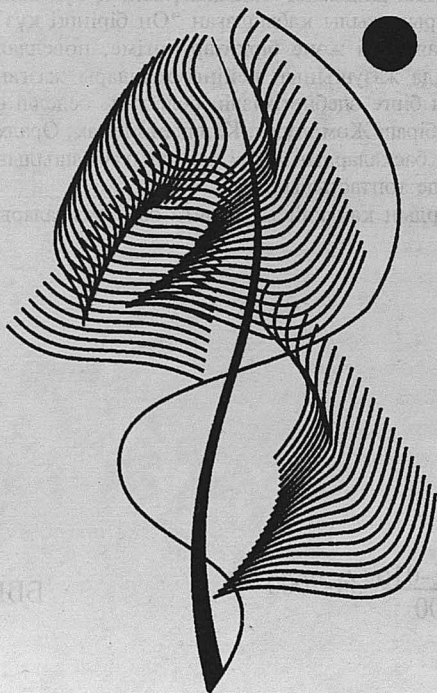
САМЫРСЫН САЗЫ

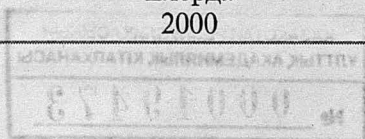
Дидахмет ӘШІМХАНҰЛЫ

САМЫРСЫН САЗЫ

*Повестер, әңгімелер және
әдеби эсселер*

Астана
“Елорда”
2000

ББК 84 қаз 7- 4
Ә 95

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ
МИНИСТРЛІГІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛЫП ОТЫР

Ә 95 **Дидахмет Әшімханұлы.**
Самырсын сазы. Повестер, әңгімелер және өдеби эсселер.
Астана: Елорда. 2000 ж. - 371 бет.

ISBN 5-7667-6416-2

Белгілі жазушы Дидахмет Әшімханұлының бұл жинағына негізінен оқырмандар бұрын жылы қабылдаған “Он бірінші күз”, “Жер аңсаған Сарыатан” хикаяттары және бірқатар әңгіме, новеллалары еніп отыр. Сондай-ақ мұнда жазушының кейінгі жылдары жазған прозалық тың туындыларымен бірге әдебиетіміздің белгілі де беделді өкілдері: Қалтай Мұхамеджан, Әбіраш Жөмішұлы, Қалихан Ысқақ, Оралхан Бөкей, Сағат Әшімбаев және басқалардың өмірі мен шығармашылығын арқау еткен өдеби эсселері де топтастырылған.

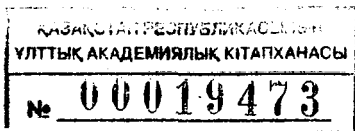
Шығармалардың қай-қайсы да ойға бай, оқиғалары қызықты. Тілі көркем, өуезді.

Ә 4702250201-016 34-2000
450(05)-2000

ББК 84 қаз 7- 4

ISBN 5-7667-6416-2

© Д. Әшімханұлы, 2000

СЫРЛАСУ (алғысөз орнына)

“ӨЗГЕ ЕМЕС,
ӨЗІМ АЙТАМ ӨЗ ЖАЙЫМДЫ”
Қасым.

Кемеңгер ойшыл Қорқыт ата: “Баланың кімнен туғанын анасы білер. Ердің батқанын ат білер. Жүктің ауыр-жеңілін көтерген білер. Беліне қай жерден арқан түскенін тең білер”, - деген.

Жазушы еңбегі де осындай. Әр шығармасын жазарда ол қандай мақсат тұтқанын, оны қалай орындап шыққанын, қандай сөз-сөйлемдердің астына ой жақұтын жасырып, қай деталь-штрихтардың астарына “мина” қойып қойғанын, сондай-ақ... өз дарын-қабілетінің өткір тұсы мен тұтқыр қырын да, тіпті қай шығармасының қандай деңгейде тұрғаны мен сол шығармалары арқылы рухани ортақ игілікке қаншалықты үлес қосқанын да - жазушының өзінен артық кім білер.

Бірақ бұл - өркім өз шығармасы жөнінде өзі ғана айтсын деген сөз емес. Мәселе мынада. Шығарманың алғашқы бірер сөйлемінен-ақ талант табиғатын тани қоятын сұңғыла сыншының өзі де кейде көркем дүниенің көк иірімінен көрмей қалатын қалтарыстар, түбіне жетпес шұңғымалар болады. Немесе... сол сыншы да, басқа да, өзі өмір сүріп отырған кезеңнің кесепат мінезіне орай шығарма астарынан көргенін көрмегендей, сезгенін сезбегендей өте шығып, оны айтудың оңтайлы бір сәтін күтетін кезі жөне болады. Қалай десек те өдеби туындының көп ретте авторға ғана белгілі ішке бүккен құпиясы, сыртқа шашпаған сыр-жұмбағы жеткілікті. Алайда... замана Айы оңынан, уақыт Күні солынан туған бір кезде, орайын келтіріп оларды да оқырманға жеткізу - меніңше қызықты ғана емес, тағылымды да тәлімді іс.

Екіншіден, өмірде де, өнерде де: бұрынғы жолдан бұрылма, даңғыл дәстүрден айныма деген қатып-семіп қалған қағида жоқ. Ендеше қолыңыздағы жинақты негізге ала отырып, жалпы өз шығармашылығымның кейбір қыры мен сырын “өзге емес өзім айтсам...” - несі айып!..

О бастан әдебиеттен таңдап алған жанрым - өңгіме. Шындығында, таңдайын дегем жоқ, үйренейін деп бастап едім, үйренген соң қалай бауыр басып кеткенімді білмеймін. Кейін... роман деп қолға алғаным да, повесть деп бастағаным да өңгіме боп шыға келетін болды. Бұның арты машыққа, машық соңы мақсатты ойларымды жеткізудің ең оңтайлы құралы өңгіме деп білуге мойын ұсындырды. Ол қандай мақсатты ойлар сонда? Міне, сыншыға да, басқаға да көп ретте көмескі боп көрінетін бір құпия осында. Бұл жөнінде “Жүсіпбектің сыншылығы туралы” деген әдеби зерттеу еңбегімде мынадай жолдар бар:

“Кейде бір шығармасын жазарда қаламгердің “осыны айтсам” дейтін ой-идеясынан бөлек “осы үшін жазсам” деген, онысын тек өзі ғана біліп, ақыл-парасатын іштей соған бағыттап отыратын жеке мақсаттары да болады. Айталық, М.Әуезовтің “Абай жолы” эпопеясында этнографиялық суреттеулердің өте көп кездесетіні, кей сәтте олар тіпті тәптіштеліп, түсіндіріліп берілетіні де бар. Екі қазақтың бірі білетін мұндай жайларды алға тарта берудің қандай қажеттілігі болуы мүмкін? Мәселе мақсатта ма дейміз. Ұлы жазушы сол ұлы шығармасы арқылы бұрынғы қазақ тұрмысына тән салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды өзге де жұртқа жеткізуді көп мақсатының бірі де бірегейі етіп ұстағандай. Ал Жүсіпбектің Мағжан туралы жазудағы мақсаты? Біздіңше, ол үш нысананы көздеген. Бірінші - ақын талантын таныту арқылы ең әуелі оны көлденең сөз, ешкікөз, “бықсыған күншілдер” мен әпербақан сыншылардан қорғау. Екінші - “буыны бекіп, бұғанасы қатпаған әдебиетті тәрбиелеу” үшін профессионалды көркем әдебиет сынының жаңа үлгісін жасау. Сосын - Мағжан шығармашылығын талдап-тарата отырып, ақын өсіп-өнген орта - қазақ өлеуметінің сыр-сымбаты мен ерекшелігін, әсіресе оның отарлық жағдайдағы хал-ахуалын көрсету”.

Әдебиет теориясында да көбірек орын берілмеген шығармашылық мақсат дегеннің не екені осы үзіндіден-ақ біршама аңғарылып қалар. Бұған баса назар аудару себебім: кезінде менің өңгіме жанрына тұтастай бет бұруыма да, сол өңгімелердің жедел жазылуына да ішкі бір есеп-мақсаттарымның зор дәнекер болғаны бар. Қалай? Неден, қандай жағдаяттан туған мақсаттар ол?

Ұлтты ұлт ретінде ұстап тұратын төрт қазық бар: тілі, жері, саны, салт-дәстүрі. Бұлар қай ұлтқа болмасын аса қымбат та қастерлі дүние. Дегенмен... қазақ үшін жөні тіптен бөлек. Неге екені белгілі. Ал осы төрт қасиетіміздің қай-қайсысына болмасын, басқа кезеңді былай қойғанда, соңғы ширек ғасырда ғана қаншама рет қауіп төнгенін ұлтым деген ұрпақтың бәрі біледі.

Сондай сын сағаттарда кез келген арлы азамат үнсіз, қимылсыз қалуға тиіс емес-ті. Біз де үнсіз қала алмадық. Қолымыздан келгені жазу еді. Публицистика тілімен жазғанымыз аз көрінді. Уақыттың психологиялық көрінісін көркем тілмен, ойлантарлық оқиғамен, астарлы емеурінмен жеткізуді де парыз деп білдік. Оның ең ойтайлы құралы өңгіме еді. Тез жазылады, тез жетеді. Ашық айта алмайтын ақиқатты қыртыс-қыртыстың арасына қыстырып жіберуге де қолайлы. Мәселен, 80-ші жылдардың аяғында қазақ тілі туралы айтыстың нағыз қызған кезінде “Тасқала” атты өңгіме дүниеге келген де, бірден “Қазақ әдебиеті” газетіне басылған. Обалы нешік, сонда белгілі әдебиетші ғалым Мырзатай Серғалиев: “Бұл - тіл туралы тұңғыш өңгіме” деп бағалаған. Бірақ ол тек қана тіл туралы да емес-ті. Тіл проблемасы қайдан шықты, біз осындай бейшара күйге қалай жеттік? деген сауалдарға да онда біршама жауап бар еді. Ол жауап астарлы еді. Көреген сыншылар оны кезінде ашып берсе - біз үшін зиянынан басқа пайдасы жоқ-ты. Неге? Негесін мынадан байқаңыз. Өңгіме кейіпкері - Сәнтай деген сегіз-тоғыз жасар бала ағасына ілесіп Тасқалаға барады (Өскемен деп елестетіңіз). Бір ауыз орысша білмейді. Көше аралап кеткен ағасын жатақханада күте-күте жалыққан ол бір кезде аулаға шығып, қағаздан жасап алған “самолетін” ары-бері ұшырып ойнап жүреді. Бір сәт биіктеп ұшқан ойыншығы қалықтап барып дөңгелек гүлзарға қонады. Оны алайын деп қалың шөпті басып барғаны сол... аула сыпырып жүрген көккөз әйел бірдеме деп айқайлап, сыпырғышын шошандатып тұра қуады ғой. Бұл тұра қапқанда... жаңа ғана сол гүлзарға итін сарғызып, ойнап жүрген көккөз бала бұның соңына түседі ғой. Өстіп итке мазақ қылып, бірнеше көше асырып-тастағанда, бұл қайдан келіп, қайдан тұрғанын білмей қалады. Жөн сұраған бірде бір қазақтың өзі бұның тілін түсінбейді. Тасбауыр тасқалада сөйтіп бала адасады. Адасып келе жатып, жылап келе жатып ол атасын ойлайды. Сол тұстағы үзіндіге, үзіндідегі ойға қараңыз. “Есіне қай-қайдағы түседі де. Бірде екеуі тауда шөп шауып жүргенде бір уыс күреңсені ол құшырлана иіскеп отырып: “Жарықтық, қай бабамның қанына өсіп шықты екен” деген ойланып. Бұл түсінген жоқ. Түсінбегенін айтып еді, атасы: “Бұл жердің бөріне ата-бабаңның қаны төгілген. Қан төгілген жерге шөп қалың өседі” деген шегелеп. Жаңағы дөңгелек көкалдың да шөбі тым қалың еді. Мүмкін ол жерге де ата-бабаның қаны төгілген шығар. Ата-бабаның қаны төгілген жерге қайдағы бір ит сарып кетеді, ал бұған аяқ басуға болмайды”.

Бұнымен не айтқым келгенін енді тәптіштемей-ақ қояйын. “Сары самауыр” (салт-дәстүрмен қоштасу азасы), “Медаль” (демографиялық өңгіме), “Жер аңсаған Сарыатан” хикаяты да осындай ыңғайда жазылған.

Жер сатамыз деген әңгіме жаңа ұшқын ата бастаған кезде-ақ талай қазақтың түн ұйқысы бұзылғаны рас. Аталған хикаят та - менің екі айлық шала ұйқымның жемісі. Оқиға объектісіне Алтайдың арғы беті алынған. Батыр бабасы Көкеннен қалған Көкентауды сырттан ауып келген орысқа болмашы “малға” сатып, ер-тоқымы мен етігін картаға ұтқызып, ақыры кісі есігінде кіріптар боп қалған кешегі сері Сердалы жылап отырып былай дейтіні бар шығармада: “Ерден айрылдым - жайдақ болдым, етіктен айрылдым - маймақ болдым, жерден айрылдым - бейбақ болдым...” Бірақ нағыз бейбақ өзі де емес, одан туған бала - Көкентауды бір-ақ үйір жылқыға сатып алған Метрейдің шошқасын бағып жүрген бейшара Қожық болады... Жер сатамыз деген сөз әлі де басылған жоқ. Жер сатылса - ертеңгі ұрпағымыздың қайсысы кімнің шошқасын бағатынын бір құдайдың өзі білер...

Жазушы өмір өрнектерін көркем бейнелеумен ғана шектелмейді, болашақты болжайды, неден қауіп ететінін, неден секем алатынын да сездіріп отырады. Осындай жағдайда кейде шығармасына сыналап кіргізіп жіберген өзіндік ойларға өзі күдікпен қарайтын да кезі көп. Мысалы “Жылыжайдың қияры” деген әңгімемді мынадай сұрақтармен аяқтағаным бар. “Адамбыз!” дейміз айқайлап. “Адамгершілік!” дейміз үздігіп. Адам болсақ, артымызға неге бір қайрылмаймыз аңырап. Адам болсақ, жыланның баласындай неге жан-жаққа зыта қашамыз туа сап?!” Әңгімені жазу үстінде: базбір балалар неге ата-анасына суық болады? Көрілер үйіне мүскін бейшаралар қалай түседі? деген сауалдар да санамды сан саққа жүгірткен. Сол сауалдардың біріне берген жауабым төмендегідей еді. Кейіпкер Телжан:

“ - Апа, келініңіз үйде жалғыз еді, - деді сыпайы.

- Ө, солай ма? Балалар қайда?

- Елде.

- Е-е, балам, елің де жақсы, бақшаң да жақсы. Бірақ бөрінен де келіннің өзі жақсы”.

Бұнымен кемпір не айтқысы келді. Дәлірегінде, автор - мен не айтайын дедім? Бұл - балаңды әке-шешене де, бала-бақшаға да берме, жағдайың келсе - өз қолыңда тәрбиеле. Бала сонда ғана жатбауыр болып өспейді деген сөз еді. Осы ойым қалай өзі? деп күмәндөніп жүруші едім... Әңгіме жарияланғаннан кейін, арада бес жыл өткенде, “Огонек” журналынан атақты суретші, қоғам қайраткері Илья Глазуновтың тәрбие жөніндегі бір пікірін оқып, көңілім орныма түсті. Жоғарыдағы ойларды ол да айта келіп, балабақша мен интернатта тәрбиеленген балаларды “казенные дети” деп бағалаған екен.

Шығармаларымның ішкі иіріміне қатысты қадау-қадау сырмды осымен доғарамын. Ал сыртқы пішіні жөнінде... екі-ақ

мәселеге тоқталғым келеді. Бірінші - оқиғаларды шамам жеткенше детальмен беруді, детальмен түйіндеуді, қарапайым тілмен айтқанда, болмашы ғана бір затқа, құбылысқа мән беру арқылы сезімді селт еткізуді ұнатамын. Егер ол сәттің табылған деталь болса, жадыдан өшпесін, естен кетпесін сеземін. Шүкіршілік, жазылғанына, жарияланғанына қаншама уақыт өтсе де кейде бір азаматтардың “анау бір әңгіменің мына бір жері...” деп басталатын сөзін әлі де жиі естимін. Сондағы “мына бір жері” - деталь! Әдебиет үшін детальдың қымбаттығы да осында. Бір ғана мысал. “Сары самауырдағы” кішкентай Айжанның мүйізден жасалған кір-кір қара тарақты күндіз қолынан, түнде қойнынан тастамайтыны бар. Ол (тарақ) - кірпияз шешесі үшін - кір-кір ескі дүние, ал кішкентай Айжан үшін - “алтын мүйізді киікті алыстан іздеп кеткен” апасының көзі... иісі... тұнып тұрған сағыныш! Міне деталь - қара тарақ!

Екінші - мейлі қандай жанрда жазылса да жақсы шығарма өн салып тұруға тиіс. Иә, көдімгі өн! Ал өнге тән басты ерекшелік - ырғақ, әуен екені белгілі, Ырғағы әдемі келіскен прозалық шығарма өлең-жырдай кібірткісін, кедергісіз оқылуымен қатар көктемгі ескек желдей жанды баурап, жүректі тербеп отырады. Шығарманың ішкі психологиялық табиғатын майда қоңыр әуенмен бір қалыпты ұстап, бір қалыпты жеткізіп тұратын да ырғақ. Жоқ, бір қалыпты деген де жай сөз. Кейіпкердің жан дүниесіндегі бұлқыныстар мен оқиғалық құбылыстарға сәйкес ырғақтың да неше құбылып, неше өзгеріп тұратын кезі жеткілікті. Сондай-ақ әр әннің өз әуені болатыны секілді әр шығарманың өзіне ғана тән ырғағы болады. “Әуелі бұл шіркінді бастау қиын болса”, көркем прозада сол ырғақты табу қиын. Егер байқасаңыздар, кейбір шығарманың бастапқы бірер бетін оқу ауыр болады да, одан әрі біртіндеп жеңілдей түседі. Бұл - өлгі шығармаға лайық ырғақтың бірден табылмағанының белгісі. Бү жағынан тырнақалды туындыларымда менің де қиналған кезім баршылық. Әлі есімде, тұңғыш әңгімем - “Аққабаның толқынын” жазарда, дайын тұрған оқиға, сюжеттің басын құрай алмай, қатты өуреке түскенмін. Сондай күндердің бірінде... әңгіме кейіпкерінің протатипі - сүйікті жеңгемнің иен жайлауда, иен өзеннің бойында отырып сызылтып салған өні құлағыма ап-анық естілгендей болған... “Қамысы өуіпідектің мүше-мүше, сарғайдым осынау көлдің суын іше, әпитөк...” Сол бір кез - жиырмадан жаңа асқан жеңгемнің де жалғыздықтан жабырқап, құлатүзде құлазып жүрген тұсы еді. Мен әңгімеде дәл осыны көркем кестелемек болғанмын. Ақыры кестеледім... “Өуіпідек” өнімен... Соның сағынышты сазымен... ырғағымен. (Ырғақ үшін “көп нүкте” де керек тегінде).

Ырғақ үшін өлең де жазамын кейде. “Жетпіс апа” атты әңгімем алдымен баллада түрінде жазылған. “Жетім жүрек” деген атпен “Қазақ әдебиетінде “ басылды да ол. (10 жылдан соң).

Ырғақ үшін... септік, көптік т.б. жалғауларды, грамматикалық, орфографиялық ережелерді кейде мойындамаймын да...

Иә, ырғақ үшін. Ал ырғақ, дегеніңіз - сұлулық, әуезділік, бәрінен бұрын табиғилық қой шіркін!

Табиғилық! Мен осы шағын алғысөзді Қалтай ағам айтқандай, фамилиясының құйрығы бар (атағы, лауреаттығы) “үлкен беделдіге” жаздырмай, өзім жазу себебім де - сол табиғилық үшін. Мұнда “шынымды айтам деп біраз сырымды” да айтып қойған секілдімін. Сағынып көріскенде, адам не демейді. Ал өмірді, өнерді, адамды, ізгілік атты ең қасиетті дүниені сағынып жүрмеген жазушы - жазушы ма, тәйірі!..

Сіздерге де соны тілеймін. Көкіректеріңізге өмір шөлі қанбас Сағыныш, жүректеріңізге қанша сүйсе де, құмары басылмас Сүйіспеншілік тілеймін. Өйткені... Құдай дегеніміз - Сүйіспеншілік қой!..

Повестер

ОН БІРІНШІ КҮЗ

Іс оңына басаыын десе, қиюы қашқан тірліктің қисынына келуі де оп-оңай екен ғой. Әйтпесе мына құба жонда сүлік қараны теңселте жорғалатып, тербеліп келе жатқан Бөкен кеше кім еді? Кім дерің бар ма, оқудан жолы болмай, бір аптадан бері үйде үйелеп қалған Есілбек шалдың ұлы да. Үйелемей қайтсін, көшеге шықса, көптің көзі тек өзіне қадалатын сияқты. Қадалып қана қоймай, табалап күлетін де сияқты. Өйткені сол көптің мектепті ілініп “үшке” бітірген көп баласы студент боп шыға келгенде, медальмен бітірген бұның... иә, медальмен бітірген бұның ауылға күлбеттеніп қайтқаны ұят-ақ тіпті. Сонысын көзге шұқығандай, үйге келген кемпір-сампырға дейін: “Үйбөй, Бәтима-ау, осы жаман шұнағың медәлмен бітірген жоқ па еді!” - дейтіндерін қайтерсің. Е, сонда “медәлмен” бітіргеннің бәрін институт еңіреп қарсы ала ма екен? Әлде оқуға “медәлмен” барған жалғыз осы Бәтиманың “жаман шұнағы” деймісің. Осыны түсінер жұрт қайда, мектептен кілең “бесті” бұл сатып алғандай-ақ бірі мысқылдай ма, бірі мүсіркей ме, әйтеуір, қажай түскілері келетін секілді. Сөйтпін көресіні теңгедей темірден көріп, жігері жүндей түтіліп жүргенде, тілеуің бергір, Тоқан ағайдың шақыртып алғаны. Шақыртып алып, зоотехниктің маңдайына біткен жалғыз жорғасын бұның тақымына басқаны. Енді ел не десе, о десін, “Жамбыл” совхозының Жамбыл атындағы орта мектебін мың да тоғыз жүз сексен бірінші жылы медальмен бітірген Бөкен Есілбековтің бір-ақ күнде қойшы боп шыға келген түрі осы. Шүкір, бақпаған қойы емес, әлі де бағады. Баққанда, Тоқай ағай тапсырғандай, тура өз атасы сияқты бағады. Сосын келер жылы совхоз берген қарағайдай жолдаманы қалтасына салады да, “шу, қарақұйрық” деп, қалаға тартып отырады. Оқуға сонда түсе алмаса, кемпір-сампырдың өсегінен өліп-ақ кетсін!..

Иә, дәл солай!

- Әйт, шу, жануар!

Сары ала қамшының сабы шошаң ете қалғанда, сүлік қара тайпалып ала жөнелді. Мойнын еңкейте созып жіберіп, аяқтарын жерге дөп-дөп тастайды. Жүрісін үдеткен сайын жұмсақ қара жалы сусылдап желп-желп етеді. Төңірек құлаққа ұрған танадай, ат тұяғының дүбірінен басқа селт еткен дыбыс жоқ. Алдан қоңыр салқын жел еседі. Оң жақтағы сиырбүйрек жоталар төбеге келген күннің жып-жылы шуағына бөгіп, дел-сал манаурап жатыр. Бөкеннің алдына сыландай қашқан таспа жол осы жоталарды артқа сап, енді сонау Көксеңгірдің кең қойнауына қарай құлдилап безіп барады. Мана екі сағаттан астам қарағайлы тік қапталды өрлеп, асудың үстіне шыға келгенде, алыстан күз-шоқылары қас батырдай қасқая қалған Көксеңгірдің сол, өне. Етегінде анау жал-жал жасыл шыршалар үйездеген беткейлі-сайлы мол аңғар Бөкенге кішкентайынан таныс. Атасы алдыңғы жылы пенсияға шыққанша, Бөкен бұл жайлаудың қай аңғарында қой бағып, қай төскейінде қозы жамыратпады. Тіпті қай сайға қай уақытта қос тіккендері де есінде. Бір өрісті тулақтай тоздырып көрген атасы ма, көшіп келген жеріне он күн тұрақтамай жатып: “Ойбай, мына жұрттың миы шығып кетті. Қой, бұл өрістің де оты қашты”, - деп, жаз бойы жұрттан жұрт ауыстырып, жыл құсындай жылға қонып жүруші еді. Соның арқасында Бөкен де бұл төңіректі түгел жаттап алған. Маусымына қарай әр өрістің өрқалай қабақ танытатынын да жақсы біледі. Қазір алыстан-ақ Көксеңгердің бүгінгі түрін көзбен көргендей сезіп келеді. Төменгі балақтағы қайың талды Бұлғындысай әлдеқашан сарғайған. Өйткені тамыздың аяғы. Тамыздың аяғында сайсаланың ұзын шөбі сарғайып, жапырыла жығылып қалады. Ендеше, ол жер қазір қойшыға қоныс емес, олар тек жоғарғы алқымдағы тақыр-тазды Кеңөрісті ғана жайлауы мүмкін Бөкеннің бет алысы да - сол Кеңөріс. Тоқан ағайдың айтуынша, Жәмештің отары сонда көрінеді. Несі бар, жаман жер емес. Жәмеш екеуі бабын тапса, жарықтық Кеңөріс деген өрістің нағыз оты ғой. Өзі ат шаптырым кең. Он қора қой түгел шиырласа да, күздің қара суығына дейін қияқ шөбі бір қисаймас шіркіннің. Бар міні - аздап салқындау. Таңертең кешке тау жақтан ызғырық желдің азынай гулеп тұратыны бар. Әсіресе осы күзге қарай. Көмекшісіз Жәмештің де күйі кетіп жүрген шығар. Төбеден түскендей бұл салып-

ұрып жетіп келгенде қайтер екен? Сөз жоқ, әйелі ұл тапқандай қуанар. Күн ұзақ тау басында жалғыз қаңсу оңай ма? Токан ағай да қызық, бұл аттанар сәтте қолын қысып тұрып: “Жәмеш ағаңмен тату бол. Тату болам деп, ауыз жаласып та кетпе”, - дегені бар. Тату болмайтын не жетті со құрлы. Есін білгелі бір үлкен адамның бетінен алып, тілін безеген - бұл Есілбеков емес. Он жыл оқығанда мектепте де бір мұғалімнен: “Әй, Есілбеков!” деген ескерту алған - бұл Есілбеков емес. Сол абыройын аяққа басқандай енді дырдай жігітпен ұстаспақ па?.. Жәмештің де көрінгеннің жағасына жармасып, жаманатты болғанын Бөкен көрген жоқ: Өзі оқыған, білімді жігіт деседі. Баяғыда қаладан әлдебір техникум бітіріп, көрші совхозда бірер жыл механик болып істепті де, сосын осы “Жамбыл” совхозына келіп, бір отар қой алыпты. Әжептәуір қызметін неге ақ таяққа айырбастағанын кім білсін, әйтеуір, содан бері жақсы да, жаман да аты шықпаған қарапайым шопан көрінеді. Бұның бәрін Бөкен елден естіген. Бұның бәрін ел сөз етпеуі де мүмкін еді, өткен жылы ол қып-қызыл “Запорожец” машинасын алып, соңынан қып-қызыл өсек ерткен. Өсектің басы алдымен “Жәмеш бұл машинаны қайдан алды?” дегеннен шықты да, ол сұрақ ауыздан-ауызға көшіп, жауап іздей жөнелді. Бірақ жауабы табылмады. Өйткені өсекшілер мен есепшілер қалай есептесе де, Жәмеш айлық ақшасымен бес жылда бес мыңдық “Запорожец” ала алмайды екен. Мүмкін, жыл аяғындағы он үшінші айлықта ақшаны үйіп алған шығар? Жоқ, ондай байлыққа да Жәмештің қолы жетпеген екен. Мүмкін, баяғыда көрші совхоздан малды болып келген шығар? Жоқ, жалғыз көтерем көк сиырын жетелеп жеткен екен. Ойбай-ау, ендеше, ол бес мыңдық қып-қызыл “Запорожецті” қалай алды? Бұл сұрақтың шешуін таба алмай мысы құрыған жұрт бір мезет Жәмештің жеке басына біз сұға бастаған. “Анау мысқылмен қарайтын тышқан көзінен қулық көрініп тұрады”, - дейді біреуі. “Көзін де, сөзін де қойшы, өзіне көмекші тұрақтамайды, деседі”, - дейді тағы бірі... Міне, Жәмеш жайындағы өткен жылғы өсек осы. Бұны Бөкен естіін деген жоқ, кластстарына дейін әңгімелеп отырғанда, құлағын бітей алмаған. Сонда оларға ыза да болған. Біреудің машинасында шіркіндердің несі бар? Алса, алған шығар ақшасына. Міндетті түрде соны зерттеп, тексеріп, өсек етпесе,

өңештерінен ас өтпей ме? Әлде қызыл “Запорожец” іштерін қызыл шоқ боп күйдіріп бара ма? Әйтпесе оқыған, білімді жігіт сол машинаны арамдықпен алған жоқ шығар. Ел не десе, о десін, дәл сол Жәмешке көмекші боп бара жатқанына Бөкен өкінбейді. Айранын ұрттап, қойын құрттағаннан басқа дым білмейтін әлдебіреуге тап болғанша, көкірегі ояу жігіттің жанында жүргенге не жетсін!

- Шу, жануар, тайпала!

Сүлік қара мойнын тұқырайтып жіберіп жорғадан күрт шабысқа ауысты. Тастақты еңісте сүрініп кете ме деп Бөкен тізгін тежеп еді, ауыздығын қарш-қарш шайнап, шабысын одан сайын үдете жөнелді. Сол бетімен бұта-қарағанды сай ішіне жұлдыздай ағып түсті де, жатаған жотаның үстіне қайқаң қағып шыға келді. Сонан кейін танауын пыр-пыр еткізіп, қайта жұмсақ жорғасына басты. Бөкен оның желкілдеген жалынын сипап, жіпсіген мойнын жайлап қағып-қағып қойды. Еркелеткенді сезгендей, о да құлағын жымыта береді. тақтайдай сауыры мен кең омырауынан тер жаңа шыға бастаған. Міне, ат деп осыны айт! Мұндай пыраққа мінгеннің арманы не? Ауылдан шыққалы үрдіс жорғамен келеді. Жайлауға шығар манағы қара орманды биік қапталда ғана бірер сағат аяңға салған. Онда да кібіртіктеп демікпей, құба жонға еркін көтеріліп еді. Жануарды бұдан былай көп қинамаған жөн. Бүйтіп тайрандата берсе, ертең-ақ қабырғасы ырсып, ыңыршағы айналары анық... Иә, бүгіннен кейін бұның шып еткен терін шығармау керек. Күніне бір уақ өзенге апарып, денесін жуып, түгін жылтылдатып, өрістің ен оятына қойса, жайлаудан қайтқанша оқтаудай жарап шыға келмей ме? Сонда оған шалқая мініп, шайқақтата жорғалатқанын көрген жандар: “Е-е, бұл баланың оқудан жолы болмаса да, жорғадан жолы болыпты-е” демесіне кім кепіл. Осындай атты астына салып берген Тоқан ағайға қалай риза болмассың? Сүлік қара тақымына түспесе, Бөкеннің қойға баруы да екіталай еді, сайтанды алдына сыландатып қойғанда, директордың ығына қалай жығыла бергенін өзі де аңғармай қалған...

2

Бөкен таңертең төрдегі темір төсекте бұйыға бүрісіп жатыр еді, үйге қара шапанының етегіне шалына кірген атасы:

- Әй, балам, түр! Сені деректір шақырып жатыр, барып қайт, - деді босағада таяғына сүйеніп тұрып. Бөкеннің жүрегі су ете қалды. “Деректір” дегенге мектептің директоры Қасым ағай екен деп ойлаған. Оның алдына не деп барады? Оқуға түсе алмағанына сүйінші сұрамақ па? Отыз баланың ішінде ең үміт күткені де осы Бөкен болды ма, ол бұған тым жылы қарайтын. Бұл сабақ айтқан кезде, дөңгелек көздері күлімдеп: “ой, азамат!” - дейтін кездері де көп еді. Сол “азаматы” мақтаған қыздың тойдағы “қылығын” жасап, беті қызарып жатқан түрі мынау.

- Бармаймын! - деп бұл күңк еткен. - Қасым ағайға көрінгенше...

- Әй, мынаның Қасымы несі, ей... Қасымың не, ей! - деді атасы таяғын еденге тоқ еткізіп. - Сені шықарған - Тоқан. Сапқоздың деректірі - Тоқан.

- Мейлі, қайсысы болсын, бармаймын. Білем, мені неге “сағынып” отырғанын, қойға жібермек қой... Айттым ғой сендерге қалаға кетем деп. Айтқаным - айтқан.

- О, қалада басың қалғыр, қаңғыбас неме. Ертең деректірге не деймін, а? Не деймін? Балам тілімді алмады, сөзім өтпеді деймін бе? Енді қартайғанда біреудің алдында бетім қызаратын болды-ау! Бар, бар, кет қалаңа! - деп, атасы есікті таяғымен нұқып ашып, бүкшендеп шыға жөнелді.

Бөкен атасын қатты аяп кетті де, жылдам киініп, ауыл шетіндегі совхоз кеңсесін бетке алды. Жолда ойы сан-саққа бөлінді. Көз алдына қала елестеді. Көше бойына сән түзген зәулім үйлер... Сыңсыған саялы парктер... Әсем театр... Үлкен кітапхана... Ал мұнда ауылда?.. Ауылда емес-ау, жайлауда... Жым-жырт иен жер... Азынай соққан жел... Бытырап жайылған қойлар... Ат үстінде бүрісіп, күн қашан батар деп тұрған қойшы... “Жоқ, қалай да қалаға сызу керек. Қой бағып, көрінгенге көз түрткі болғанша, қараны батырған жөн”, - деп түйді Бөкен. Осы оймен кеңсеге де жетті. Жеткенмен ұзын коридордың нақ төріндегі қара былғары есікке тірелгенде, бөгелді де қалды. Құдды бір қылмыс жасап қойғандай, қанша батылданғанмен аяғы алға аттар емес. Үлкен адамдарға жолығарда қарадай берекесі қашатын қашанғы өдеті. Өстіп біраз қипақтап тұрды да, ақыры қалаға кетем ғой деп, есікті ашып қалып еді, іште лық толы адам екен. Екі жаққа қаз-қатар тізіле отырған олар бұған жалт қарас-

ты. Сәл болмаса, бұл есікті сарт еткізіп қайта жаба қояр еді.

- Кел, кел, Бөкен отыр, - деді Тоқан ағай жұп-жұмсақ биязы үнмен. Бұл кібіртіктей басып ең шеткі орындыққа жете бергенде:

- Жо-жоқ, мұнда кел, - деп, Тоқан ағай тура өз жанынан орын нұсқады. Бөкенде не ерік бар, бұйдасынан жетелеген ботадай ол орынға да жетті. Жетті де, жерге қараған күйі желкесін қасыды. Неге қасығанын өзі де білмейді, өйтеуір, қышымағаны анық. Кабинетте сыбыр-күбір басталды. Бұл бәрін естіп отыр. “Есілбек шалдың баласы ғой...”, “Оқуға түсе алмаған көрінеді...”, “Бұл өзі медальмен бітірмеп пе еді?..” Бөкеннің беті дуылдап барады. Әттең, кірерге тесік жоқ. Тек осы сәтте Тоқан ағай:

- Ал, жолдастар, осымен мәселені шештік-ау деймін. Бәрі түсінікті болса, жұмыстарыңызға бара беріңіздер, - дегенде ғана, Бөкен “уһ” деп, маңдай терін сүрткен. Бірақ қырсық-қанда кабинеттегілер бірден шығып кетпеді, бір-бірімен сөйлесіп, директорға қайдағы бір қағаздарына қол қойдырып, не керек, Бөкеннің әбден итін шығарып барып жөндеріне кеткен.

- Иә, дәу жігіт, сөйле, - деді сосын Тоқан ағай үлкен көкшіл көздерін бұған қадап. Сөйлейтіндей “дәу жігітте” не жөні түзу сөз болсын.

- Түсе алмадым, - деді күңк етіп.

- Неменеге түсе алмадың? - дейді ол түкке түсінбегендей жымыш.

- Оқуға, - деп, бұл даусын қаттырақ шығарды. Онысы - білмейтіндей неге сұрайсыз дегені. Тоқан ағайдың көкшіл көздері күлімсіреп тағы да жымыған.

- Тәйірі, сол да сөз бе екен. Биыл түсе алмасаң, келесі жылы түсесің. Тіпті осы жылы түсе алмағаныңа қуан сен. Иә, қуан. Баяғыда мен мединститутқа бірден қабылданғанымға үш жылдан кейін қатты өкінгем.

- Қалай... мединститутқа?... Сіз СХИ-ды бітірмедіңіз бе?

- Иә, СХИ-ды бітіргем. Мединститутты үшінші курсынан тастап, агрофакқа барғам.

- Қызық екен?!

- Қызығынан бұрын оның өкініші көп болған, - деп, ол самай тұсы ағара бастаған қара бұйра шашын салалы сау-сақтарымен тарақтай түсіп үнсіз отырып қалды. Тек не заматтан соң:

- Өзің қай оқуға барып едің? - деді салмақты пішінмен.

- КазПИ-дың тарих факультетіне.

- Мұғалім болғың келген ғой. Дұры-ы-ыс... Ал сол оқуды бітіріп шықсаң, мұғалім бола алар ма едің?

Бұл сұрақ Бөкенді таң қалдырды. Алматыда емтиханнан жүні жығылып шығып, тротуардың шетіндегі бір орындықта көңілсіз отырғанында, әлдебір ақ бас шалдың тура осы сұрақты қойғаны бар. Соны Тоқан ағайға айтуға енді оқталған сәтінде... кабинетке тыпың-тыпың басып зоотехник Жорға Жұмабек кіре берді.

- Төке, аттарды қораға кіргізді. Жирен қасқанызды ерттетіп қояйын ба? - деді ол босағадан ұзамай.

- Кімге ерттетейін деп едің? - деп, Тоқан ағай оған тік қарады.

- Жылқышыға да, Төке.

- Жылқышы директордың атын ерттеп беруге міндетті ме? Осындайдың не қажеті бар... Бара бер, біз де шығамыз қазір.

Жорға Жұмабек есікті жапқан соң, Тоқан ағайдың кіржие қалған қабағы қайта жазылды.

- Иә, жаңа не айтып отыр едік?.. Е, оқу жөнінде екен ғой. Жә, ол жайында кейін әңгімелесерміз. Бұдан былай не істемек ойың бар?

- Қалаға кетем... Жұмыс істеймін.

- Дұры-ы-ыс, осыны айтатыныңды біліп едім, - деп, ол қара бұйра шашын тағы да тарақтай бастады. Қазір "ауылда қал, қой бақ" дейтін шығар, бәрібір көнбеспін" деп, Бөкен отыр. Тоқан ағай бір кезде орнынан тұрды да, кабинет ішінде ерсілі-қарсылы жүріп кетті.

- Інішек, сені шақырған себебім мынау, - деді сосын. - "Сөзді ұққанға айт" деген сөз бар. Сөз ұғатын жігіт деп ойлаймын. Сондықтан өзің сияқты барлық жасқа айтарымды алдымен саған айтуды жөн көрдім. Ондағы ойым - жолыңа кесе көлденең тұру емес. Қалаңа барам десең, бар. Сені мұнда зорлап қалдыруға ешкінің қақысы жоқ. Бірақ мен бір нәрсені білсем деймін. Сендер, бүгінгі жастар, неге тым жеңілдікке әуессіндер! Бесіктен белдерің шықпай жатып, рахатқа күмп бергілерің келетіні қалай? Ондай рахатқа батып та жүрсіндер. Мәселен, мына сен өкеңнің арқасында табаныңа тас батып, тамағыңа қара тікен қадалды ма? Бол-

маса арқаңа ауыр жүк түсіп, бұғанан бекімей белің бүгілді ме? Жоқ, бұның барлығын заманыңда сенің әкең, сенің әкең сияқты анау қаусаған қара шалдар көтеріп алған. Соны түсінудің орнына болғанның үстіне болса екен, бергеннің үстіне берсе екен дейсіңдер. Жарқыным-ау, судың да сұрауы бар ғой... Біздің ең қиналатынымыз, оқуға түсіп, бірден маман болғыларың келеді. Артық айтсам айып етпе, ондай маманның пұты беш тиын, айналайын!..

Тоқан ағайдың үні біртіндеп қатайып барады. Ол қатайған сайын Бөкеннің басы төмен салбырай түседі. Манағы қысылғаны түк емес екен, қара тері қазір шыға бастаған. Жуық арада Тоқан ағайдың да тоқтар түрі жоқ, не де болса сөзімді жеткізіп, жер қылып шығарайын дейтін сияқты.

- Өзіндей жастар, - деді ол бір сәт тура бұның алдына келіп. - Өзіндей жастар бір кезде қар жастанып, мұз төсеніп қала салды, керегінде кеудесін оққа тосты, ақ боранмен алысып тың игерді. Ондай қиындық бүгінде жоқ па? Бар. Ол - ауыл шаруашылығында. Олай дейтінім, ауылдағы көп жұмыс өлі қолмен атқарылады. Мүмкіндік болған күннің өзінде оның толық техника қолына көшуі екіталай. Неге десең қойды қойшысыз бағамыз дегенге мен өз басым сенбеймін. Жарқыным-ау, қарапайым техниканы былай қойғанда автоматика, кибернетика дегендерің мың жерден керемет болса да, адамнан ақылды емес қой. Ол өзің сияқты қай жердің өрісі отты, қай жердің суы нәрлі екенін біліп, қойды қабағына қарап баға ма? Міне, ауыл шаруашылығының қиындығы да осында. Және, ең өкініштісі, әр малдың затын, әр шөптің атын білетін сендердің қалаға қашатындарың. Білем, ауыл баласы қаланың кез келген жұмысын істей алар, ал қаланың көген көзі ауылға келіп, әй, жарыта қоймас. Саған айтарым осы... Мә, сосын... Әкеңе айта бар, бүгіннен қалмай жайлаудағы Жәмештің отарына жүріп кетсін. Мана: “Балам бармаса өзім барам”, - деп еді.

Сөзім бітті дегендей Тоқан ағай сұрғылт қалпағын киді де, есікке беттеді. Соңынан сүйретіле тұрып, Бөкен де ілесті. Сыртқа шыққан соң да бұрылып жүре бермей, оның артынан ерді. Неге ергенін өзі де түсінер емес. Жаңағы сөзден соң, бүгінге дейін көкірегінде тулап тұратын “өзімдікі дұрыс, өзім білем” деген ала құйын желігі мүлде басылып қалған. Ойлап қараса, осы уақытқа дейін өлгіндей қатты сөзді бұған

батырып кім айтыпты? Мектеп бітірер күнгі кеште төр басында тұрып, толқи сөйлеген Қасым ағай: “Ал, айналайындар, “айналайын” деген сөз осымен бітті”, - деп еді. Ертенгі күні бұларды ешкім еркелетіп, маңдайынан сипамасын ол кісі сонда-ақ сезген екен ғой. Расында, енді атасы мен апасынан басқа Бөкенді кім “айналайын” дер. Атасы дейді-ау, қасарысып қалаға зытып отырған ұлының орнына қой бағып, қалтырап жүрген кезінде, ол да бұны “айналайын” деп еске ала ма?.. Бұны ойлағанда Бөкеннің іші удай ашып, көкірегі құлазып сала берді. Көз алдында таңғы ақ шуаққа көміліп, көгілдір тартқан дүниенің барлығы бір түрлі сұрықсыз көрінді. Сол көңілсіз күйі Тоқан ағайдың соңынан ілби басып ат қораның жанына келді. Ішінде түгі жылт-жылт еткен он шақты жарау ат пысқырынып, жылқышыға ұстатпай одыраң қағып жүр екен. Көптен мінілмесе керек, асаусып, шетінен тулап тұр. Қораның ортасында Тоқан ағайдың жирен төбелін ұстай алмай Жорға Жұмабек тыпың-тыпың етеді. Аттар оның сылдырлаған жүгенінен емес, ебедейсіз жүрісінен үркетін сияқты. Құдды мультфильмнен келген адамдай қалт-қалт етіп, қораның о шеті мен бұ шетіне құлдыраң қағады. Мұндай адамға ат ұстатқанды қойып, маңайына жуытар ма?.. Қарадай ызасы келген Бөкен жанындағы аша қазықта ілулі тұрған қайыс арқанды жұлып алып, дуалдан секіріп түсті. Түсті де, арқанның бір ұшынан тұзақ жасап, қалғанын уысына шумақтай жинастырып алды да, қораны ықтай қашқан аттарға қарсы ұмтылды. Алдарынан оқыс шыққан адамды көргенде, аттар дүркірей жалт бұрылған. Ыңғайлы сөтті қалт жібермеген Бөкен шалмасын иіріп-иіріп, жирен төбелдің кегжиген басына лақтырып та үлгерді. Шалма дөп түсті. Мойнына жыландай оратылған бөледен құтылмақ боп, жирен төбел кісіней, тік қарғыды. Бөкен арқанды беліне орай қойып, табандап тұра қалғанда, асаусыған неменің мойны жерге тұқырая берді.

- Өй, азамат! - деп, Жорға Жұмабек тыпыңдап жетіп келді.

- Жігіт! - деп қояды дуалдың сыртындағы Тоқан ағай да.

Бөкен директордың атын жетелетіп жіберген соң, зоотехниктің атының да желігін басуды жөн көріп, сенің мінетінің осы-ау деп, сүліктей қара жорғаға шалмасын иіре лақтырды. Тұзақ оның да мойнын құрсаудай қысқан. Осы мезетте Жорға Жұмабек:

- Әй-әй, босат! Онымен өткен аптада ғана жайлауға барып қайтқан. Ана торыны ұста, торыны, - деп шыжбалаң қақты. Бөкен не істерін білмей аңырап қалып еді:

- Босатпа! Тарт арқаныңды қатты! - деді Тоқан ағай дауыстап.

Бұдан соң Бөкен қорғанбай арқанның бір ұшын беліне тағы да орап жіберіп, қарғып-тулап аласұрған сүлік қараның да мойнын жерге ие қойды. Қалай асаусыса да мініс көрген ат қой, біртіндеп жуаси берді. Бөкен “құр-құрлап” жанына барып, дірілдеген денесін сипалап, иісім сіңді-ау деген кезде арқанды басына нөқталады да, арқасына қарғып мінді.

- Әй, байқа, мөңкіп, жығып кетіп жүрмесін, - деп, Жорға Жұмабектің жаны шығып барады.

- Жықпайды. Ары-бері жүріп көрші, - дейді Тоқан ағай.

- Бұл тебініп қалып еді, сүлік қара ата жөнелді. Өттең, кең дала болса көсілгелі-ақ тұр. Аяғын қалай билей басады десенші! Арқасы болса тақтайдай. Мойын деген иілген доға. Не керек, нағыз желмаяның өзі. Мұндай аты болған адамның не арманы бар екен?.. Бөкен қораның ішін бір-екі айналып өткен соң, Тоқан ағай:

- Қалай, Бөкен, қойға минуте жарай ма? - деді жымышп.

- Жарайды, - деп, бұл да жымыды.

- Жараса, мінбейсің бе?

- Мінем, - деді бұл бірден. - Мінем?

Жорға Жұмабек:

- Ойбай-ау, Төке, - дей бергені сол:

- Жә, саған жорға не керек, өзің де жорға емессің бе? - деп, Тоқан ағай кеңк-кеңк күліп алды да: - Жасың қырықтан асқанда жорғаны қайтесің, Жұмаш. Мінсін де мына жастар... Ал сен, Бөкен, қазір жинал да, тарт жайлауға. Кеңөрісте үй тігіп отырған Жәмеш ағаңа көмекші бол. Оқу жайын кейін ойластырармыз.

Бөкеннің көзі шырадай жанды. Директормен аз-пүз жеке әңгімелескен соң, сүлік-қараны біреу тартып алатындай тайпалта жөнелген.

3

Бөкен оң қапталындағы сілем-сілем тау сауырын артқа сап, Кеңөрістің желкесіндегі биік жотаға шыға келгенде, алдынан салқын самал лекіп қоя берді. Ат басын тежеп, иек

астына көз салды. Жарықтық, көсіліп жатқан баяғы Кеңеріс, етек-жеңі далиған баяғы мол аңғар. Қиғаштай шапсаң, сонау қара жалды ұзын жотаға жеткенше атың ақ көбікке малшынар еді. Ылдилай тартсаң, Бұлғындысайдың бойындағы боз талдарға тірелгенше тақымың тозар. Жоғарғы жағы айқай салсаң даусынды ала қашар сойдақ-сойдақ мұзарт шың. Төсі түгел сыландай аққан сансыз бұлақ. Осындай құтты қонысты қалай қиып кетерсің, қалай сағынбассың. Әне, шындардың шолақ құйрық көлеңкесінде бір отар қой жайылып жүр. Жәмештің отары. Бергі жақ шетінде көк аттың үстінде отырған Жәмештің өзі. “Байғұс, күнді батыра алмай сарғайып тұрған шығар”.

Бөкен етекке шауып түсіп отарға бұрылғанда, Жәмеш те бұған қарсы жүрді: “Расында, жалығып тұр екен-ау”. Көмекшісі қандай ат мініп келгенін көрсін дегендей, оған жақындай бергенде, сүлік қараны тіптен құтырға түсті. Бірақ көк атқа елу қадамдай қалғанда тізгінді кілт тежеді. Жәмеш деп келе жатқаны басқа адам сияқты... Иә, басқа адам. Дөңгелек қоңыр тымағын шекесіне түсіре киген бір мыжырайған шал. Үстінде көнетоз сұр шапан. Бөкен оның Оспан ақсақал екенін жанына келгенде ғана таныды.

- Ассалаумалейкүм, ата! - деп, бұл ат үстінде созылып барып, оның қолын алды.

- Уағалейкүмассалам... Е-е, Есілбектің баласы екенсің ғой. Иә, өкең күйлі-қуатты ма? - деді ол, насыбай шақшасын ердің қасына тық еткізіп.

- Аман-сау. Дем алып жатыр.

- Е, дем алсын, байғұс. Жалғанның қызығын енді көрмесе бұрын не рахатқа батыпты. Ол екеуміздің ғұмырымыз “шәй-шәймен-ақ” өтті ғой.

- Өзіңіз неге дем алмайсыз, ата?

- Дем алмайын деп жүрмін бе, балам. Анау Тоқан деген бала, деректірді айтам да, тегі, “Қой бағатын адам жоқ. Балшықтан қойшы жасай алмай отырмыз” деп, қайта-қайта қытқыттап қоймаған соң, көктемде амалсыз көніп едім. Содан бері мына Мырзабекті итшілеп жүрген де баяғы. Ауылға кетейін десем, бәтшағарлар орныма адам таппай отырған көрінеді.

- Итшілегені несі, ата?

Оны сұрап қайтесің? - деп, ол ерніндегі насыбайды былпы еткізіп түкіріп тастады. - Өзің қайда тарттың, балам?

- Тоқан ағай мені де көмекші етіп жіберді Жәмешке. Оның қосы қайда еді?

- Е-е, Жәмешке жіберді де. Жөн. Жә-әһ... Ол анау Бұлғындысайда. Жылда өкең қара күзде қос тігетін дөңгелек сазды білесің бе? Жәмештің тура сонда.

- Қызық екен?.. Әлден сай-саланы сағалағаны қалай? Малға обал да.

- Төйір-ай, солар мал жайын ойлап жүр дейсің бе? - деп, Оспан ақсақал қолын селсоқ сілтей салды.

Бөкен шалмен қысқа қоштасты да, ылдилап жүріп кетті. Манағыдай өректіп сүлік қараға қамшы да үйірмеді. Өз еркі өзіне тиген соң, оның да желігі басылып, жұмсақ аяңына басты. Неге екені белгісіз. Бөкеннің көңілі суып, көкірегі бос қалған сияқты. Есінен жаңағы шалдың сөздері кетер емес. “Біреудің есігіндегі адам да бір, ит те бір емес пе” дейді. Сонда қалай, Мырзабек бұрынғының байларындай өз көмекшісін ит есебінде ұстағаны ма? Және Мырзабек осы Оспан ақсақалдың туған інісінің баласы. Сол жақын туысын шал әлдебір адамдай “біреу” дейді. Сұнда бір гәп бар-ау...

Бөкен Бұлғындысайға күн бата жетті. Жәмеш қосын тура бұның атасының жұртына - доғалдау дөңнің етегіне тігіпті. Қойдың алды қотанға жаңа құлай бастаған. Ат дүбірін естіген екі қара ит сонадайдан арсылдап, тұра ұмтылды. Артынша қоңыр киіз үйден екі жігіт ытып шықты да, мықындарын таянып талтайып тұра қалды. Бөкен тайпалта жорғалатып келіп, ат басын үш ашалы мама ағашқа байлаған соң, жігіттерге беттеді. Жәмештің жанындағы ұзын қара - Мырзабек екен.

- Сәлеметсіздер ме? - деп, Бөкен оларға қол берді.

- Сәлемінді алдық, - деді Жәмеш, қысыңқы шегір көздерін бұған тура қадап.

- Жорға Жұмабек пе десек, сен екенсің ғой. Оқуға кеткенің қайда, ей, сенің. Бітіріп қайтқаннан саумысың? - деп, Мырзабек сап-сары тістерін ырситып, жырқ-жырқ күлді.

- Жүрісің суыт қой, - деді Жәмеш, әлі де бұдан көз алмай.

- Тоқан ағай сізге көмекшіге жіберді, - деп, бұл желкесін қасыды.

Мырзабек Жәмештің иығынан қағып қалды.

- Тілеуңді берді, Жөке. Шалқаңнан түс те, енді жат.
- Ауылда шал-шақпыттар қырылып қалған ба? - деді Жәмеш Мырзабектің сөзін елемей.

- Жоғ-ә, бәрі аман. Атам сізге сәлем айтты.

- Атаңның сәлеміне зар едік. Алдық дұғай сәлемін.

Оң көзімен қарай жүрсін деген шығар.

- Жоғ-а, әншейін жай “сәлем де” деді.

- Им-м, әншейін жай “сәлем де” деген екен ғой.

Жәмеш мырс етіп миығынан күлді де, қосқа бұрылып кетті. Бөкен не істерін білмей, кирзі етігінің тұмсығымен жерді түртпектей беріп еді, Мырзабек иығына қол салып:

- Иә, інішек, сенің келгеніңе Жөкең қатты қуанып қалды, - деп кең-кең күліп қойды. - Менде бір көмекші бар. Оспан шалды білесің ғой, сол. Ол келгенде, мен де қатты қуанғам... Жөкең екеуіміз деген немене, әбден қажыған адамбыз. Көктемде қой төлдеген кезде миымыз ашып кеткен. Енді-енді есіміз кіріп келеді... Сенің келгенің дұрыс болған.

Бұл уақытта Жәмеш қостың іргесінде жатқан ағаш ерге жайланып отырып, басына шүберек оралған жарты құлаш сүмбемен мылтығының ұңғысын тазалай бастады. Мылтығы аңшылар ғана ұстайтын нағыз бесатар сияқты. Затворы бір қарыс. Шүріппесі мен қарауылы да жай мылтықтан өзгеше. Мүмкін, бұл бесатар да емес шығар?

- Аға, мынауыңыз қандай мылтық? - деді Бөкен ақырын.

- Ататын мылтық, - деп, Жәмеш мырс етті.

- Жоқ, маркасын айтам да.

- Маркасы ескі.

Бір ыңғайсыз нәрсені сұрағандай Бөкен қарадай қысылды. Сонан кейін жөні түзу бір сөз естігісі келіп:

- Түзу тие ме? - деді күңк етіп.

- Жоқ, айналып-айналып барып тиеді, - деп, Жәмеш шырт түкіріп тастады. Бөкен күрсінді. Мырзабектің екі иығы селкілдеп, тағы да кеңкілдеп күлсін.

- Баламысың деген осы. Әлі күнге оқтың ұңғыдан айналып ұшатынын білмейді. Айналып ұшатын оқ айналып-айналып барып тиеді, бала, ұғып ал.

Бөкен үндеген жоқ, көзі жыпылықтап жер шұқылай берді. Сосын бір сәт басын көтеріп маңайына қарады. Киіз үйдің белдік арқанында алты-жеті суырдың терісі жаюлы тұр. Бүгін